

श्री १०८ हंसानन्द स्वामी परमहंस

राजाराम सुवेदी

नेपाल क्षेत्र अनादिकालदेखि तपोभूमि रहँदै आएको हो। यस क्षेत्रमा धेरै महापुरुषहरूले जन्म लिई आफ्ना ज्ञानले अरूलाई पनि मद्दत पुऱ्याईएका छन्। उदाहरणको निम्ति नेपालमा प्रख्यात तपस्वीहरूकै लिन सकिन्छ। स्कन्द पुराणमा नै भनेको छ।¹

जैमिनिस्वाचः

नेपालं च महाक्षेत्रं भुक्तिमुक्तिफल प्रदम्।

वदतत् कीदृशं क्षेत्रं श्रोतुमुत्सुकितं मनः॥५॥

मार्कण्डेय उवाचः

नेपाल क्षेत्रमाहात्म्यं शृणुसावहितो मुदा।

पीठानां परमं पीठं क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम्॥६॥

अर्थात्, भुक्तिमुक्ति फल दिने महाक्षेत्र (ठूलो तीर्थ) नेपाल कस्तो क्षेत्रमा पर्दछ बताउनुहोस् भनी जैमिनीले प्रश्न गर्दा मार्कण्डेय मनुलै दिएको जवाफमा पीठहरूमा पनि ठूलो पीठ मानिने, क्षेत्रहरूमा पनि ठूलो क्षेत्र मानिने नेपालको माहात्म्य सावधान एवं प्रशन्नचित्त भएर सुन्नुहोस् भनेका छन्।

महापुरुष बन्नलाई कुनै न कुनै व्यक्तिको अति महत्त्वपूर्ण सहयोगको अपेक्षा पर्दछ। तपस्वीहरूको त कुरै अर्को छ। एक तपस्वीले आफ्नो तपोबलद्वारा प्रशस्त अनुयायीहरू तयार गर्दछ। केही कालपछि आफ्नो र आफ्ना गुरुको नाम समेत अमर गराएका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन्। त्यस्ता उदाहरणहरूमा स्वर्गद्वारी

महाप्रभुका गुरु श्री १०८ हंसानन्द स्वामी परमहंसलाई नै लिन सकिन्छ। अतः हामी तिनै हंसानन्दको जीवनी-बारे खोजी गर्नपट्टि नै लागौं।

हंसानन्दको जन्म वि.सं. १८७१ मा गण्डकी अंचल कास्की जिल्लाको पाङ्कुर गाउँमा भएको थियो। उनका बाबुको नाउँ महिधर पीडेल र आमाको नाउँ दिलमाया थियो। हंसानन्दको सानै उमेरमा विवाह भएको थियो। उनकी पत्नीको नाम जानकारी हुन सकेको छैन।² हंसानन्द उपाध्याय पीडेल ब्राह्मण हुँदा उनको न्वारानको नाम पशुपति हो। त्यस समयमा मानिसको नाम दुई वा त्यसभन्दा बढता राख्ने चलन हुँदा उनको अर्को नाम हरिप्रसाद पीडेल पनि थियो।³ पाङ्कुरको समाज पहिलेदेखि शिक्षित थियो। सो क्षेत्र कास्की राज्य अंतर्गत पर्ने हुनाले र कास्की राज्य ज्ञानको धनी हुनाले “शास्त्र हराए कास्की जानू” भन्ने उखान प्रचलित थियो। पण्डित राजिवलोचन पराजुली र पण्डित जयभद्र उपाध्याय सुवेदी जस्ता विद्वान्हरूले कास्कीको नाउँ र यश बढाएका पाउछौं। त्यसैको प्रभावले हंसानन्द वा पशुपतिले संस्कृत पढ्न मन गरी सोऱ्ह वर्षको अवस्थामा हरिद्वार (भारत) नर्फ लागेको बुझिन्छ। त्यहाँ उनले पाँच वर्षसम्म कर्मकाण्डका साथै पुराणहरूको अध्ययन गरी आफ्नो घर पाङ्कुर तर्फको बाटो लिए। गाउँघरतिर पुराण लगाउन सक्ने पढेका ब्राह्मणलाई सहजताय पण्डितजी भनिन्थ्यो। त्यसैले ती पशुपति

पौडेललाई पनि "पशुपते पणित" भन्न थालियो । अलि पातलो र फूत्रिलो जीउडालका हुँदा उनलाई गिज्या-उनु पर्दा "ग्याङ्ग्रे पण्डित" पनि भन्दथे । 4

हरिद्वारबाट फर्केपछि पशुपति पौडेलको वृत्ति राम्ररी चलन थाल्यो । त्यस्तै अवस्था गुज्रदै थियो, उनकी विवाहिता पत्नी रोगी भई दिवा सन्तान हुन सकेनन् । प्रौढावस्थामा पुग्दा पनि निसन्तान हुँदा उनलाई कता-कता वैराग्य लाग्दै आएछ । त्यस ताका नेपालमा कमाराकमारी पाल्ने चलन थियो । कमाराको भन्दा कमारीको मोल दोब्बरसम्म हुन सक्थ्यो । पण्डित पशुपति पौडेलका घरमा पनि एक तरुनी घतिनी कमारी बसेकी रहिछ । त्यसको नाम रहेछ श्यामकली घतिनी । पण्डितजी सोही कमारीसंग लहसिएकाले उसै-लाई पछि स्वास्नी तुल्याए । तत्कालीन समाजमा आफ्ना घरकी दासीलाई स्वास्नी तुल्याउँदा त्यति निन्दनीय ठानिँदैनथ्यो । सो व्यक्तिको भात पनि हर्किदैनथ्यो । वरू सन्तान भने वर्णशंकर पैदा हुन जान्थे । पशुपति पण्डितको पनि त्यस्तै भयो ।

आफ्नो विवाहिता पत्नीपट्टिबाट सन्तानोत्पादन नभएका कारणबाट पशुपति पौडेललाई वैराग्य उठ्दै गएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरियो । त्यसमाथि पनि वि. सं. १९०१ मा उनै धर्मपत्नीको जीर्ण रोगको कारणले देहान्त भएकोले उनी विक्षिप्त प्रायः हुँदै गए । अलि कोमल हृदयी भएकाले उनले सो दुर्घटना सहन सकेनन् । हरिद्वारमा कुनै आश्रममा बसी पढ्दा उनको सत्संगत साधु-सन्तहरूसंग हुनु स्वाभाविकै हो । तसर्थ मनमा विरक्ति आउँदा आफू बसेको घर श्यामकली घतिनी र उनको छोरो बलबहादुर खत्रीलाई छोडी आफू सानो कुटी बनाई पाङ्कुर गाउँको फाँटमा पर्ने झरि खेतमा बस्न थाले । उनले त्यहाँ रोपेका २५ बोट आँपका बोटहरू सबूत छन् । त्यस कुटीमा बस्दा पनि मन सन्तुष्ट हुन नसकेको कारणबाट ठाउँ ठाउँ घुमफिर गर्न थाले । घुम्दा घुम्दै उनी हाल गुल्मी जिल्लाको रेसुङ्गा भन्ने ठाउँमा पुगे । त्यो वेला रेसुङ्गामा एक सन्त, जो जोसमनी मतका दीक्षित थिए, शशिधर स्वामी बन्दथे ।

त्यसै ठाउँमा ती कास्की पाङ्कुरका पण्डित पशुपति उपा-ध्याय पौडेल पनि पुगी सत्संग, शास्त्रार्थ एवं हृदय खोली वातचित गर्न थाले । 5

रेसुङ्गाका स्वामी सन्त शशिधरको संगतबाट ती पण्डित पशुपति यति प्रभावित भए कि उनको अस्थिर मन समुद्रको भीँघको जल झैं स्थीर हुन गयो । त्यति मात्र होइन उनी शशिधरबाट जोसमनी मतका दीक्षित भई गेरुवा बस्त्र धारण गर्न र लंटा समेत पाल्न थाले । पाङ्कुरतिर उनलाई "लटे बाबा" पनि त्यसपछि भन्न थालेको पाइन्छ । जोसमनी मतबाट दीक्षित भएपछि उनको वाना र नाउँ पनि परिवर्तन हुने भयो । सन्त शशिधरले उनको नाउँ हंसानन्द राखिदिए । रेसुङ्गाका स्वामी शशिधरका चेलाहरूमा श्री ५ रणबहादुर शाह, 6 काजी रणवीर सिंह थापा 7 बागलुङ्का कुमाई कवि तथा पण्डित बीरशाली पन्त 8 नेपालको इतिहासमा ख्याति प्राप्त गरेका व्यक्तिहरू मानिन्छन् । श्री ३ जङ्ग बहादुर राणालाई त शशिधरले दण्डास पारिदिएको कुरा जनकलाल शर्माज्यूले स्वष्ट प्रकाशपार्नु भएको छ 9 । रेसु-ङ्गामा धेरै महीना बसेपछि स्वामी हंसानन्दलाई तीर्थाटन एवं देशाटन गर्ने विचार आयो । त्यसै सिलसिलामा घुम्दै जाँदा उनी हालको रूकुम जिल्लाभित्र पर्ने रूमटी गाउँमा पुगे । सो गाउँमा बास बस्दा प्रशंगवस एउटा किशोर, जो कुष्ठरोगले पीडित, तर बिलक्षण गुणहरूले भरिएको वर्णशङ्कर खत्रीका बारेमा सुन्न पुगे उनले । ती किशोरको न्वारानको नाउँ थियो नारायण खत्री । ती किशोरलाई गाउँबाट टाढा गोठमा मिल्काइएको रहेछ । हंसानन्दलाई ती किशोर ईश्वरीय ज्ञान भक्तिर विशेष ध्यान दिन्छन् भन्ने कुरा पनि सो गाउँका मानिसले बताइदिए । मानवीय घरातल एवं संकीर्णताबाट माथि उठिसकेका ती हंसानन्दले सो किशोर मिल्काइएको गोठमा पुगी कुरा गरे । निज किशोरको विचारबाट उनी ज्यादै प्रभावित भएको हुँदा हंसानन्दले गाउँलेहरूलाई नारायण खत्री आफ्नो सामु बोकेर ल्याउने आग्रह गरे । निज बालकलाई उनले जोसमनी मतको दीक्षा दिई आफू देशाटन गर्न हिडे ।

जोसमनी मतको दीक्षा हंसानन्दले दिएपछि

सो किशोरको नाउँ नारायण खत्रीबाट स्वामी अभयानन्द द्वितीय रहने भयो । जनकलाल शर्माज्यूको राय पनि सोही प्रकारको पाइन्छ ।¹⁰ तर अर्का विद्वान्को मतानुसार 'शिवावतार स्वामी सच्चिदानन्द गिरी परमहंसको संसर्गमा आएपछि उनीद्वारा दीक्षित भई प्रभुले सन्यास गृहण गरे । तदुपरान्त प्रभुको नाम हंसानन्द गिरी परमहंस रह्यो ।'¹¹ यस विषयमा "मुण्डे मुण्डे मतिभिन्नः" हुन गएको पाइन्छ । यद्यपि जाकवाज शर्माज्यूको स्रोत सत्यसंग नजिक रहन गएको देखिएको छ । किनभने हंसानन्द परमहंस स्वर्गद्वारी महाप्रभु नभएर उनका पनि गुरु हुन् । उनी हंसानन्द-बाट दीक्षित भएपछि अभयानन्द द्वितीय भएका हुन् । अभयानन्द (प्रथम) कजी रणवीर सिंह थापाको सन्यास लिए पछिको नाउँ हो । हंसानन्दः पशुपति पौडेलले बना फेरे पछिको नाम हो, जो स्वर्गद्वारी महाप्रभुका गुरु हुन् । तसर्थ ती हंसानन्दले आफ्नो चेला नारायण खत्रीलाई जोसमानी मतको दीक्षा दिए । पछि गएर उनी अभयानन्द द्वितीय बालतपस्वी वा स्वर्गद्वारी महाप्रभुका नाउँले प्रशिद्ध भए । हंसानन्दबाट दीक्षित भए पछि अभयानन्द द्वितीयले सखिलेकमा तपस्या गर्न हिंडे । तसंबेला निज अभयानन्दलाई कुष्टरोगले गर्दा दाहिने हात र खुट्टाका दुई दुईवटा औंला झरी अपाङ्ग हुनु परेको थियो । दैवसंयोगको कुरा, हंसानन्दले दीक्षा दिनु, सखिलेकमा तपस्या गर्न जानु र आफ्नो गोठमा आग-लागी भई शरीर दाह भएपछि अभयानन्द द्वितीयको कुष्टरोग निको हुँदै गयो । यसरी हंसानन्दबाट दीक्षित हुनु स्वामी अभयानन्द द्वितीयलाई ज्यादै इष्ट कार्य भएको बुझिन्छ । सखिलेकमा तपस्या गर्न गएपछि वि.सं. १९२८ देखि वि.सं. १९५२ सम्म अभयानन्द सोही ठाउँमा कुटी निर्माण गरी बसे । वि. सं. १९५२ मा उनले स्वर्गद्वारीको लेकमा आफ्नो कुटी स्थानान्तरण गरी स्वर्गद्वारी महाप्रभुका नामले प्रख्यात भए ।¹² अब हामी स्वामी हंसानन्दकै बारेमा खोजी गर्न र तथ्य प्रकट गर्नतिर लागौं ।

हंसानन्दकै दीक्षा-बलले अभयानन्द द्वितीयको दिनानुदिन उन्नति हुँदै गएकोले, स्वर्गद्वारीमा विश्वशान्ति अखण्ड महायज्ञ संञ्चालन सम्भव भएकोले, स्वर्गद्वारी महाप्रभुले आफ्ना गुरुको संज्ञनामा केही काम गर्ने

इच्छा गरेका थिए । हंसानन्द घुम्दै फिर्दै स्वर्गद्वारी पुगेको मौका पारी गुरुलाई के इच्छा छ भनी सँझा हंसानन्दले कास्की पाङ्दुर वरपरका वटुकहरूलाई वेद, रुद्री, अग्निस्थापना र भागवत पढाउने, कास्की पाङ्दुर गाउँको पूर्वतर्फ धारापानीमा पौडेलका बाजेहरू काटिएर मरेका हुँदा तिनीहरूको मुक्तिका निमित्तमा दैनिक एक आवृत्ति रुद्रीपाठ गर्ने गरी एक शिवालयको स्थापना गर्दिनु, भनेका हुँदा स्वर्गद्वारी महाप्रभुले त्यसै गरे । गुरुका विदाई पछि वि. सं. १९५४ मा स्वर्गद्वारी महाप्रभुले सो योजना गर्दै थिए अत्रानक हंसानन्द स्वामी त्यही (स्वर्गद्वारी) आई समाधि लिए । त्यसको केही दिन पछि उनको इहलीला समाप्त भयो । आफ्ना गुरुको समाधि स्वर्गद्वारी महाप्रभुले आश्रम वरिपरि नै राख्न लगाए । त्यसपछि रु. २००१- खर्च गरी गुरुले अह्राएका ठाउँमा विधिवत शिवालय स्थापना गरी २५ रोपनी जमीनको बगैँचा र पहाडको आठहल जमीन शिवजीको अक्ष-तास्वरूप गुठी राखिदिए । सो जमीनलाई हार्न अक्षेते भनिन्छ । सो शिवालय वि. सं. १९९० सालको महाभूकम्पमा भत्कन गएको पुनः ती स्वर्गद्वारी महाप्रभुले रु. १५०१-पठाई पुनर्निमाण गर्न लगाए । सो निर्माण कार्यमा पाङ्दुरका मुखिया बुद्धिबहादुर गुरुङ, पण्डित कर्णानिधि पौडेल र बलभद्र पौडेलले राम्रो सहयोग पुऱ्याएका थिए । स्वर्गद्वारी महाप्रभुको छत्रछायामा विद्या आर्जन गरेका पं. नरपति सुवेदी, स्व.पं. मुक्तिराम सुवेदी र चक्राणी सुवेदीले कास्की नागडाँडामा एउटा अर्को शिवालयको स्थापना गरे । सो निर्माण कार्यमा मुखिया स्व. भक्तबहादुर कुंवर तथा मुखिया स्व. शम्भेरबहादुर कुंवरले ठूलो सहयोग पुऱ्याएका थिए । सो शिवालय वि. सं. १९९७ सालमा स्वर्गद्वारी महाप्रभुको स्वर्गारोहणपछि प्रभुको संज्ञनामा निर्माण गरिएको थियो । पाङ्दुर धारापानी र नागडाँडा शिवालयमा दैनिक जलधारा सहित एक आवृत्ति रुद्रीपाठ, पूजा, धुम, वत्ती, नैवेद्य आदि हुँदैछ ।¹³

स्वामी हंसानन्द परमहंस एक उदार सन्त हुन् । उनको सहभक्तदर्शन पूजा अर्थात् ८४ को पूजा भएको थाहा हुन सकेको छैन । उनकी श्यामकली घतिनी रट्टिबाट जन्मेका सन्तानहरू छँदैछन् । झरिखेतमा आफ्नो बगैँचा छँदैछ । कास्की पाङ्दुरका ब्राह्मणहरू स्वर्गद्वारी पढ्न

जाँदैछन् । हंसानन्दको कौति, यज्ञ, गुणगान गाउँदै छन् । कास्की क्षेत्रका मानिसलाई स्वर्गद्वारी गै पढ्ने मौका जुटाइदिने उनै हंसानन्द हुन् । अरू त के स्वर्गद्वारी महाप्रभु नारायण खत्री वा अभयानन्द द्वितीयलाई दीक्षा दिई आध्यात्मिक चिन्तन, तपश्चर्या, एवं नेपाललाई पवित्रस्थलमा परिणत गर्ने प्रेरणा दिने व्यक्ति उनै हंसानन्द स्वामी परमहंस हुन् । कास्की क्षेत्रलाई माथि उचाल्नमा प्रेरणा भर्ने व्यक्ति पशुपति वा हरिप्रसाद उपाध्याय पौडेल वा हंसानन्द स्वामी परमहंसलाई त्यताका मानिसले जति सङ्गे पनि थोरै हुन्छ । अतः इतिहासका छात्रका नाताले, नेपाल अनादिकालदेखि शांति क्षेत्र रहेँदै आएको हो, त्यसको पृष्ठपेषण जोसमनी सन्त-परम्पराबाट पनि भएको रहेछ । सन्त ज्ञानदिलदास, सन्त शशिधर, सन्त हंसानन्द, सन्त अभयानन्द द्वितीयको भूमिका शिर्षस्थ रहेछ भन्नुमा अतिशयोक्ति हुने छैन भन्ने लागेको छ ।

टिप्पणीहरू

- (१) मुक्तिनाथ खनाल, (अनु) नेपाल माहात्म्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, संस्कृति विभाग, काठमाडौं, नेपाल, २०२८, पृष्ठ १-२।
- (२) गण्डकी अञ्चल, कास्की जिल्ला, पाङ्कुरका भू. पु. प्रधानपञ्च श्री बज्रभद्र उपाध्याय पौडेलबाट प्राप्त जानकारी ।
- (३) ऐजन् ।
- (४) गण्डकी अञ्चल, कास्की जिल्ला, नागडाँडा, सिपाली निवासी पण्डित जयभद्र उपाध्याय सुवेदीका पौत्र पण्डित हरिप्रसाद उपाध्याय सुवेदीका एक मात्र पुत्र पण्डित नरपति सुवेदीबाट प्राप्त जानकारी । उहाँ हाल ७१ वर्षका हुनुहुन्छ ।
- (५) जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्त परंपरा र साहित्य, रोयल नेपाल एकेडेमी, काठमाडौं, नेपाल, २०२०, पृष्ठ ८-१३।
- (६) जनकलाल शर्मा, पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. ५, पृष्ठ ६५-६६।
- (७) समशेरबहादुर थापा, रणवीर थापा, जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर, नेपाल, २०२३, पृष्ठ १४१-१४२।
- (८) राजाराम सुवेदी, 'वीरशाली पन्तको जीवनीमा नयाँ प्रकाश,' प्राचीन नेपाल, श्री ५ को सरकार, पुरातत्व विभाग, संख्या ७५, वैशाख २०४०, पृष्ठ ११-१५।
- (९) जनकलाल शर्मा, पूर्ववर्णित, पृष्ठ १३-१४।
- (१०) ऐजन्, पृष्ठ १३२।
- (११) जीतबहादुर मानन्धर, "स्वर्गद्वारी आश्रम र स्वर्गद्वारी महाप्रभु", मधुपर्क, वर्ष १४, अङ्क ८, पुस २०३८, पृष्ठ ११३-११६।
- (१२) निबन्धकारको "स्वर्गद्वारी महाप्रभु" नामक लेख सूचना विभागको नेपाल मासिक पत्रिकामा प्रकाशनार्थ गैसकेको छ ।
- (१३) पाङ्कुर धारापानी शिवालयका पुजाहारी समुद्रगिरी छन्, नागडाँडाको पुजाहारीको वंश टुङ्गिन जाँदा पुजाहारी अर्कै नियुक्त भएका छन् ।

(प्रस्तुत लेख तयार गर्ने क्रममा सहयोगी भै काम गर्ने श्री शिवकुमार सुवेदीले सो क्षेत्रको भ्रमण एवं विभिन्न व्यक्तिहंसंग भेटघाट गर्ने व्यवस्था गर्नु भएकोमा उहाँलाई धन्यवाद दिनु उचित ठानिएको छ) ।